ський матеріал більше відповідає матеріалам вельбарсько-цецельської культури пізньоримського часу[9]. Треба сподіватися, що більш точні аналогії відшукаються серед відкладень вельбарсько-любовидицької культури ранньоримської доби і синхронних пам'ятках пшеворського кола[10].

Матеріал, подібний до високогрудівського, є і на найбільш пізніх зарубинецьких пам'ятках, що мають багато центральноєвропейських аналогій, наприклад Вишеньки в пониззі Десни[11].

Цілком можливо, що старожитності цього типу (високогрудівські) заповнять територіально-хронологічну лакуну в культурних відкладеннях Середнього Подніпров'я, яку виділив М. Б. Щукін.

Ю. Ю. ШЕВЧЕНКО

Керамика первых столетий нашей эры из пригородов Чернигова

Резюме

Керамический набор лощеной посуды из дюнного поселения Высокий Груд близ Чернигова представлен мисками, вазами, кружками, кубками и небольшими горшками черного, красного, желтого, бурого и серого цвета. Керамический комплекс датирован фибулой I—II вв. н. э. и фрагментом черняховской кружальной миски III—IV вв. Керамика имеет аналогии в памятниках вельбарско-цецельской и пшеворской культур римского времени.

О. А. БРАЙЧЕВСЬКА

Фрески Кирилівської церкви XII ст. як джерело для вивчення давньоруського одягу

Вивчення одягу є одним із важливих завдань археології, оскільки несе в собі інформацію не тільки про естетичні смаки і рівень художньої культури, а й про етнічну належність, рівень виробництва, торгові зв'язки тощо. Особливо актуальним для нас є вивчення одягу давньоруського, яке, однак, пов'язане з певними труднощами, зумовленими відсутністю достовірних і достатньо інформативних джерел. В основному його вивчення проводилося на основі металевих прикрас, знайдених у похованнях. При цьому враховувалося розміщення елементів одягу, і одержана таким чином основа доповнювалася залишками тканини, а втрачені частини відновлювалися за писемними джерелами і аналогіями з одягом пізнішого часу. Такі реконструкції мають багато неточностей і не завжди дають можливість вивчати його конструктивні особливості і кольорові рішення.

Інтерес до історії давньоруського костюму і його конструктивних особливостей виник ще в середині минулого століття. Серед дореволюційних дослідників це питання вперше розглянув В. О. Прохоров[1]. Дослідник використовував наявні археологічні матеріали, писемні джерела і деякі твори давньоруського мистецтва. Йому вдалося в загальних рисах описати одяг давньоруської знаті і князів.

---

[9] *Кухаренко Ю. В.* Могильник Брест-Тришин. — КСИА АН СССР, 1965, вып. 100, с. 97—101.

[10] *Godłowski K.* The chronology of the Late Roman and Early Migration periods in Central Europe. — Kraków, 1970, p. 31, etc.

[11] *Петров В. П.* Зарубинецкий могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойка). — МИА, 1959, № 70, с. 51—55.

[1] *Прохоров В. А.* Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной. — Спб., 1881, вып. 4, с. 50—86.

У радянський час, завдяки планомірним археологічним дослідженням давньоруських пам'яток і більш ретельному вивченню писемних джерел і археологічних матеріалів, були досягнуті значні успіхи у вивченні історії давньоруського костюму. З'явилися публікації [2] і узагальнюючі праці [3], де висвітлювалися різноманітні питання, пов'язані з давньоруським одягом.

Значна заслуга у вивченні даного питання належить А. В. Арциховському — автору ряду досліджень [4] з історії одягу давньоруського часу. Однак, незважаючи на значні досягнення, про одяг давньої Русі відомо дуже мало.

Відповідь на деякі питання з історії і реконструкції одягу різних верств населення Давньої Русі можна одержати, використовуючи як джерело твори давньоруського мистецтва, зокрема храмові розписи. Довгий час давньоруські фрески XI—XII ст. лишалися поза увагою дослідників, тому що вважалося, що панувала виключно візантійська іконографічна традиція [5]. Нові дослідження показали, що вплив візантійського канону, особливо для пам'яток XII ст., був значно перебільшений. Дотримуючись в загальному вирішення основних закономірностей іконографічної системи, давньоруські художники, на думку В. Н. Лазарєва [6], дедалі більше вносили в неї свої корективи, які диктувалися волею замовника. Тому поряд із традиційними композиціями в розписах давньоруських храмів значне місце посідають зображення канонізованих представників місцевої феодальної знаті, ктиторські портрети, сцени із життя однойменних замовнику святих [7]. Саме в таких сценах найчастіше спостерігаються світсько-побутові елементи [8]. Зображуючи обличчя, одяг, архітектурні куліси, художники вносили у храмові розписи деякі характерні місцеві деталі — типажі облич, давньоруський одяг, деякі форми давньоруської архітектури [9].

Особливе місце серед творів давньоруського монументального живопису займають фрескові розписи Кирилівської церкви в Києві, заснованої великим київським князем Всеволодом Ольговичем в середині XII ст. (між 1140 і 1146 рр.) [10]. На думку В. Н. Лазарева [11], вони виконані не раніше 70-х років XII ст. З приводу стилістичних особливостей цих розписів у літературі неодноразово підкреслювалося, що їх виконали місцеві київські художники [12]. Ще перший дослідник фреско-

---

[2] *Сабурова М. А.* Стоячие воротники и ожерелки в древнерусской одежде. — В кн.: Средневековая Русь. М., 1976, с. 226—229; *Сабурова М. А.* Шерстяные головные уборы с бахромой из курганов вятичей. — СЭ, 1976, № 3, с. 127—132; *Сабурова М. А.* Древнерусская мелкая пластика как источник по истории одежды (головной убор). — КСИА АН СССР, 1978, вып. 155, с. 32—34.

[3] Археологія Української РСР. — Киев, 1972, т. 3, с. 365—367; *Мерцалова М. Н.* История костюма. — М., 1972, с. 19—21; *Киреева Е. В.* История костюма. — М., 1976, с. 29—31; *Матейко К. І.* Український народний одяг. — К., 1977, с. 12—15, 26—32; *Стамеров К. К.* Нариси з історії костюмів. — К., 1978, с. 125—132.

[4] *Арциховский А. В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. — М., 1944; *Арциховский А. В.* Одежда. — В кн.: История культуры древней Руси. М.; Л., 1948, т. 1, с. 234—262; *Арциховский А. В.* Одежда. — В кн.: Очерки русской культуры XII—XV вв. М., 1969, ч. 1, с. 277—296.

[5] *Кондаков Н., Толстой И.* Русские древности в памятниках искусства. — Спб., 1891, вып. 5.

[6] *Лазарев В. Н.* О некоторых проблемах в изучении древнерусского искусства. — В кн.: Русская средневековая живопись. М., 1970, с. 303—306; *Лазарев В. Н.* Византия и древнерусское искусство. — В кн.: Византийское и древнерусское искусство. М., 1978, с. 218—222; *Лазарев В. Н.* Распространение византийских образцов и древнерусское искусство. — Там же, с. 222—226.

[7] *Лазарев В. Н.* О некоторых проблемах в изучении древнерусского искусства.

[8] Там же.

[9] *Лазарев В. Н.* Живопись и скульптура Киевской Руси. — В кн.: История русского искусства. М., 1953, т. 1, с. 232.

[10] *Закревский Н.* Описание Киева. — М., 1868, с. 320—338, 343—345; *Толочко П. П.* Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1972, с. 147.

[11] *Лазарев В. Н.* Живопись и скульптура Киевской Руси, с. 214.

[12] *Прахов А. В.* Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII в. — Спб., 1883 (Оттиск ЖМНП, № 3); *Айналов Д.* История древнерусского искусства. — ИТУАК, 1920, вып. 57, с. 241; *Зуммер В. М.* Художні скарби Кирилівського заповід-

вого живопису Кирилівської церкви А. В. Прахов[13] відмітив, що «тут не обійшлося без вторгнення руського життя», тобто цілком можливо, що художники відтворили деякі деталі із добре знайомого їм великокнязівського побуту.

Отже, деякі кирилівські фрески, безсумнівно, можна використати як джерело для вивчення давньоруського одягу. Розглянемо дві із них.

Фрескове зображення невідомого святого на південній стороні опорного стовпа в південному нефі (рис. 1). Збереглася лише верхня частина постаті, приблизно до рівня грудей. Нижня частина дописана олійними фарбами в XIX ст. На основі пропорцій збереженої частини можна думати, що святий був зображений на повний зріст.

Серед інших розписів ця фреска виділяється передусім своєю художньою досконалістю. Відсутність ліній граф'ї, використання світотіней при моделюванні рис обличчя свідчать про те, що тут працював майстер високого художнього класу. Своєрідність цього зображення проявляється і в одязі святого. Поверх багато прикрашеного дорогоцінними каменями і золотою вишивкою основного одягу[14] на його плечі накинуто рожевий плащ. Кінці плаща викладені вишуканими складками навколо шиї і на правому плечі зібрані і заколоті фібулою так, що праве плече і руку він не закриває.

Із писемних джерел, як давньоруських, так і арабських, відомо, що найбільш характерною складовою частиною князівського, боярського і дружинного одягу в давній Русі був плащ[15]. Арабський письменник X ст. Ібн-Фадлан[16] згадує цей вид одягу, коли описує прибуття давньоруських купців у Булгар: «Я бачив русів, коли вони прибули у своїх торгових справах і розташувались на ріці Ітіль. ...носить який-небудь муж з їх числа кису, якою він покриває один свій бік і одна із його рук виходить із неї». Як бачимо, зображення плаща на кирилівській фресці відповідає опису цього виду одягу у Ібн-Фадлана. Давньоруські літописи називають такі плащі «корзнами». Плащ-«корзно» являв собою довгу мантію[17], виготовлявся із дорогої тканини і тому дуже цінувався. Його нерідко дарували князі своїм дружинникам. Так, київський князь Святополк, бажаючи привернути на свою сторону дружину, «нача даяти овем корзна, а другым кунами»[18]. Зображення цього виду одягу досить часто зустрічається в творах давньоруського мистецтва[19] і підтверджується археологічними матеріалами[20].

Найбільший інтерес серед розписів Кирилівської церкви становлять фрески південної апсиди — цикл сцен із життя Кирила і Афанасія Олександрійських[21], що супроводжуються пояснювальними написами.

ника. — К., 1934. Рукопис Науково-технічної бібліотеки Держбуду УРСР; *Лазарев В. Н.* Живопись и скульптура Киевской Руси, с. 218; *Асєєв Ю. С., Калініченко Л. П., Мамолат Є. С.* Мистецтво стародавньої Русі. — В кн.: Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966, с. 34; *Мамолат Є. С.* Монументальний живопис. — В кн.: Історія українського мистецтва. К., 1966, с. 316; *Мовчан І. І., Тоцька І. Ф.* Кирилівська церква в Києві. — К., 1968, с. 33—35.

[13] *Прахов А. В.* Киевские памятники византийско-русского искусства. — Труды Московского археологического общества, 1887, вып. 3, т. 9, с. 21.

[14] Терміном «основний одяг» А. В. Арциховський називає довгий, багато прикрашений золотою вишивкою одяг, який не має конкретної назви в літописах. Див.: *Арциховский А. В.* Одежда. — В кн.: История культуры древней Руси. М.; Л., 1948, с. 247.

[15] Там же.

[16] *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. — Спб., 1870, с. 93.

[17] *Левашова В. П.* Об одежде сельского населения в древней Руси. — Труды ГИМ, 1966, вып. 40, с. 118.

[18] ПСРЛ. — Спб., 1846, т. 1, с. 61.

[19] Мініатюра «Ізборника Святослава» 1073 р. (портрет сім'ї князя Святослава), мініатюра рукопису XII ст. «Слова Іполита про Антихриста» (портрет невідомого князя), мініатюри Радзівілівського літопису, фреска XII ст. в Нередицькій церкві в Новгороді (зображення князя Ярослава Володимировича); ікони, фрески і скульптури із зображенням князів Бориса і Гліба.

[20] *Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977, с. 43—45.

[21] *Прахов А. В.* Киевские памятники византийско-русского искусства, с. 18.

Рис. 1. Невідомий святий. Фрагмент фрески в південному нефі.

Вибір сюжетів із життя саме цих святих пов'язаний, напевно, з християнським ім'ям Кирило, яке носив Всеволод Ольгович, засновник храму [22].

Сцена, що нас цікавить, знаходиться на південній стіні південної апсиди в третьому ярусі знизу (рис. 2). Згідно з написом, зробленим білилами в XII ст., вона називається «стын кюрилz оучить цам». Починаючи з А. В. Прахова [23], дослідники живопису Кирилівської церкви, за винятком В. Н. Лазарєва [24], вважали, що тут написано «Св. Крило учить царя». Під такою назвою ця сцена представлена в деяких загальних працях [25] і окремих дослідженнях [26]. Однак даний напис слід

---

[22] *Закревский Н.* Описание Киева, с. 343; *Лазарев В. Н.* О некоторых проблемах в изучении древнерусского искусства. — В кн.: Русская средневековая живопись, с. 303—306; *Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А.* Дослідження київського Подолу (1974—1975 рр.). — В кн.: Археологія Києва: Дослідження і матеріали. К., 1979, с. 54.

[23] *Прахов А. В.* Киевские памятники византийско-русского искусства, с. 22.

[24] *Лазарев В. Н.* Живопись и скульптура Киевской Руси, с. 218.

[25] *Асєєв Ю. С. Калініченко Л. П., Мамолат Є. С.* Мистецтво стародавньої Русі, с. 34; *Мамолат Є. С.* Монументальний живопис, с. 316.

[26] *Зуммер В. М.* Вказ. праця; *Мовчан І. І., Тоцька І. Ф.* Кирилівська церква в Києві, с. 31—32.

Рис. 2. Св. Кирило учить цесаря. Фреска південної апсиди.

читати «Св. Кирило учить цісаря», так як у слові «цр҃ѡ» є буква ⊂ (с) під титлом. Наявність цієї букви і дає можливість читати слово «цр҃ѡ» як «цісаря» [27].

Композиція сцени «Св. Кирило учить цесаря» складається із трьох фігур, які сидять у декоративно оформлених кріслах. У центрі — «цесар», справа від нього — Кирило, зліва — Афанасій. За спинами святителів зображені архітектурні куліси у вигляді невеликих веж, а над «цесарем» — ківорій. Кирило і Афанасій одягнені в єпіскопський одяг — білі підризники, білі хрещаті фелоні, зеленуваті омофори [28].

Костюм «цесаря» складається із короткого, недосягаючого колін червоно-коричневого одягу з широкими рукавами і округлим вирізом біля шиї, зелених штанів та червоних чобіт. По коричнево-червоному фону верхнього вбрання «цесаря» вишиті золотими нитками складні елементи рослинного орнаменту. Округлий виріз прикрашає широка смуга золотої вишивки з пришитим по контуру рядком перлин та прикріпленими на ній золотими пластинами, з вставленими в них дорогоцінними каменями у вигляді ромбів та неправильних овалів — так зване «оплечье», відоме за літописами [29], археологічними матеріалами [30], духовними і договірними грамотами великих і удільних князів XIV—

---

[27] Саме так читає цей напис С. О. Висоцький.

[28] *Мерцалова М. Н.* История костюма. — М., 1972, с. 19—21; *Стамеров К. К.* Нариси з історії костюмів. — К., 1979, с. 79.

[29] ПСРЛ, т. 1, вып. 3, с. 495.

[30] *Сабурова М. А.* Стоячие воротники и ожерелки в древнерусской одежде, с. 226—229.

XVI ст.[31], вкладними монастирськими книгами XVI—XVII ст.[32] Трохи вужча, ніж «оплечье», полоса вишивки, так само оздобленої, опускається до лінії талії. На рукавах біля плечей вишиті золотом два кола, у центрі кожного із них прикріплена срібна пластинка з синіми хрестоподібними каменями. Поділ одягу теж обрамляє кайма золотого шиття із золотими пластинами і перлами — «приполок».

Зелені штани заправлені в чоботи, і на них теж вишиті срібними нитками плетіння рослинного орнаменту. Червоні, з високими халявами і без каблуків чоботи тісно обтягують ноги. Халяви чобіт розшиті перлами.

«Цесарський» костюм, зображений на даній фресці, значно відрізняється від одягу візантійської знаті і імператорів, відомого із писемних джерел, творів монументального живопису, мініатюр, дрібної пластики.

Згідно з церемоніалом візантійського імператорського двору, існували певні правила, як одягатися імператору і придворним чинам в свята і в повсякденному житті[33]. Основними видами імператорського і придворного одягу у X—XII ст. були довга вузька туніка — таларіс і далматик, прямокутного крою з довгими суцільнокроєними або вшивними рукавами[34]. Для зручності у такому одязі робили бічні розрізі, які доходили іноді до колін. Туніка була нижнім одягом, а далматик носили як верхній парадний одяг. Для його пошиття використовували цупкі шовкові і шерстяні тканини, покриті тканим або гаптованим узором, а також золоті тканини — золотний алтабас і золотоузорчату парчу[35]. Крім того, далматик прикрашали різноманітними золотими нашивками, перлами, дорогоцінними каменями. Залежно від значимості виходу або прийому вбрання імператора доповнювали стема, лор і плащ-хламида[36].

Писемні дані про одяг візантійських імператорів підтверджуються і пам'ятками образотворчого мистецтва[37], так як іконографія зображення особи імператора формувалася під впливом звичаїв і традицій візантійського імператорського двору.

У результаті культурних зв'язків з Візантією давньоруські князі, бажаючи уподобитись візантійським імператорам, мали парадний одяг, запозичений в основному із візантійського костюма[38], який складався із туніки і плаща. Туніка по своїй конструкції нагадувала імператорський далматик, але була значно коротшою і досягала тільки середини гомілки. Таке вбрання оздоблювалося навколо шиї, на руках та по подолу гаптуванням, перлами, срібними пластинками-дробницями[39]. Саме в такому одязі зображено давньоруські князі та члени їх сімей на фресках і в книжкових мініатюрах[40].

Однак у князівських костюмах X—XII ст. були елементи, характерні для давньоруського одягу в цілому. Відомості про одяг населення

---

[31] Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв.— М.; Л., 1950, грамота № 80, с. 312.

[32] *Сабурова М. А.* Стоячие воротники и ожерелки в древнерусской одежде, с. 226—229.

[33] *Беляев Д. Ф.* Очерки, материалы и заметки по византийским древностям. — Спб., 1906, кн. 2.

[34] *Стамеров К. К.* Нариси з історії костюмів. — К., 1978, с. 73—74.

[35] Там же.

[36] *Беляев Д. Ф.* Очерки, материалы и заметки по византийским древностям. — Спб., 1891, кн. 1, с. 162—163; кн. 2, с. 212—214; *Стамеров К. К.* Указ. праця.

[37] *Лазарев В. Н.* История византийской живописи. — М.; Л., 1947, т. 1, табл. 17—20, *25—26*; т. 2, 1948, табл. 94—96, *138—139, 328*; *Хускивадзе Л. З.* Византийские эмали в собрании государственного музея искусств Грузии. — В кн.: Средневековая живопись. Русь. Грузия. М., 1978, с. 225.

[38] *Стамеров К. К.* Вказ. праця, с 126.

[39] Там же.

[40] Зображення князя Ярослава Володимировича (фреска XII ст. в Нередицькій церкві в Новгороді), сім'я князя Святослава (мініатюра Ізборника Святослава 1073 р.) і т. д.

Давньої Русі, що збереглися в писемних джерелах, надзвичайно короткі і уривчасті. Літописи не дають детального опису вбрання князів, бояр і дружинників, а лише скупо повідомляють, що найбільш багатими і нарядними були «пръты многоценьны червени, вси женчюгом иссаждены» и «очервлена и багряна оденья» [41]. Ібн-Фадлан [42] згадує штани, чоботи, куртку, каптан і шапку, які одягали знатному померлому русу.

Із писемних джерел, археологічних матеріалів і творів мистецтва відомо, що найбільш характерними елементами чоловічого одягу в давньоруський час були сорочка, штани-порти, чоботи і шапка, що доповнювали навіть парадний князівський костюм [43]. У народі, як правило, носили одну сорочку, яка була одночасно нижнім і верхнім одягом, а багаті і знатні люди зверху одягали верхню сорочку, що шилася із дорогих тканин.

По своїй конструкції верхнє вбрання «цесаря» не відрізняється від східнослов'янської сорочки [44], яка була найважливішою складовою частиною слов'янського чоловічого одягу. Сорочка такого покрою, за етнографічними матеріалами, була двох видів — «голошийка» або із стоячим коміром «під шийку» [45]. Чоловіча сорочка доходила тільки до колін. Поділ сорочки і виріз горловини нерідко прикрашався каймою вишивки або узорного ткання, а іноді і широким опліччям [46]. Вважається, що звичай прикрашати сорочки широким опліччям був характерним для давньоруських міст [47].

Безсумнівно, що костюми знаті і князів у давній Русі відрізнялися від «рубищ» смердів і міських ремісників як якістю тканини, так і оздобленням. У побуті панівних верств давньоруського суспільства використовувалися привізні шовкові та шерстяні тканини, а одяг із такої матерії прикрашали золотим гаптуванням. Вишивка золотом на чоловічому одязі в Давній Русі була навіть своєрідною ознакою належності до панівного класу [48]. У Троїцькому літопису приведено слова князя Ярослава Всеволодовича, звернені до дружини напередодні Липицької битви: «Аще и златом шиты оплечье будет — убий» [49]. Про широке розповсюдження золотого гаптування у побуті феодальної знаті свідчать і археологічні матеріали. У курганних похованнях, на городищах і поселеннях давньоруського часу траплялися фрагменти шерстяних і шовкових тканин, часто вишитих золотими і срібними нитками — сухозліткою [50].

Так, при розкопках поховання XII ст. у Чернігові [51] «були виявлені залишки шовкової тканини, затканої золотом, оздобленої вузьким позументом і прикрасами з дрібних металевих бляшок, у деякі з них були вставлені зелені і жовті скельця. Металеві бляшки мають форму хрестів, сердечок з вставками жовтого і зеленого скла, кружечків, квадратів, трикутників, півкіл з вставками і без вставок». Там же знайдено дві перлини. Фрагменти золотого шиття, так само прикрашені метале-

---

[41] *Арциховский А. В.* Одежда. — В кн.: История культуры древней Руси. М.; Л., 1949, с. 255.

[42] *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. — Спб., 1870, с. 98.

[43] *Маслова Г. С.* Народная одежда русских, украинцев и белоруссов в XIX—нач. XX в. — В кн.: Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, с. 577—579; *Левашов В. П.* Об одежде сельского населения древней Руси, с. 115—116; *Стамеров К. К.* Вказ. праця, с. 125—126.

[44] *Маслова Г. С.* Указ. соч.; *Орлов Р. С.* Давньоруська вишивка XII ст. — Археологія, 1973, 12, с. 45.

[45] *Маслова Г. С.* Указ. соч.

[46] *Левашова В. П.* Указ. соч.

[47] Там же.

[48] *Новицька М. О.* Гаптування в Київській Русі. — Археологія, 1965, 18, с. 27.

[49] ПСРЛ, т. 1, вып. 3, с. 495.

[50] *Новицька М. О.* Вказ. праця, с. 36.

[51] Отчет о деятельности Черниговской ученой архивной комиссии за 1909 г. — Чернигов, 1910, с. 11.

вими бляшками і перлинами, виявлено у скарбі на території Михайлівського монастиря [52] і в тайнику Десятинної церкви в Києві [53]. Ряд знахідок золотого гаптування [54], відомих під назвою «стоячих комірів», теж були прикрашені «срібними з позолотою пластинами і перлами». Дослідженню функціонального призначення виявлених фрагментів золотого гаптування присвячені статті М. О. Сабурової і М. О. Новицької [55]. Встановлено, що золотим гаптуванням у вигляді «стоячих комірів», «ожерелків» та опліччя, прикрашених перлами і металевими пластинами-дробницями, оздоблювали жіночі і чоловічі сорочки знаті, парадний і повсякденний князівський одяг. Вузькими золототканими смугами-позументами обшивали поділ, поли і рукава одягу. Всі елементи такого оздоблення простежуються на коричнево-червоній сорочці «цесаря» на кирилівській фресці.

Складовими частинами «цесарського» костюму є також зелені штани, вишиті срібною ниткою, і червоні чоботи, які неодноразово згадуються у літописах. У Галицько-Волинському літопису, наприклад, згадується про те, що князь Данило Галицький по руському звичаю ходив у розшитих золотом зелених сап'янових чоботах [56]. Кольорові сап'янові чоботи як одна із складових частин парадного княжого одягу зустрічаються і в творах давньоруського мистецтва — фрескових розписах, мініатюрах, іконах [57].

Залишки шкіряних чобіт трапляються і серед археологічних матеріалів. Лише у Новгороді за період стаціонарних розкопок виявлено кілька тисяч чобіт, виготовлених із м'якої тонкої шкіри [58].

На голові «цесаря» — головний убір, фронтальна частина якого являє собою п'ятикутник із завершенням у формі тупого кута. По контуру вона прикрашена срібною окантовкою, а над чолом — трьома пластинами-кіотцями. За формою і характером оздоблення головний убір «цесаря» відрізняється від стеми візантійського імператора, характерною ознакою якої у X—XII ст. були перлинні підвіски-перпендули, які опускалися на плечі [59]. Стема нагадувала собою півкулю і була багато прикрашена дорогоцінними каменями [60].

У літературі [61] існує думка, що звичай прикрашати головний убір золотими і срібними пластинами-кіотцями був розповсюджений у побуті давньоруських князів. Символ князівської влади в Давній Русі — сферична хутряна шапка з околишем — прикрашалася однією або трьома такими пластинами, що розміщувалися посередині околиша над чолом. На пластинах часто спостерігаються портретні зображення деісусного чину [62].

У археологічних матеріалах аналогією зображенню пластин-кіотців на головному уборі «цесаря» можуть бути пластини на шоломі, що ви-

---

[52] Археологическая летопись Южной России. М., 1903, табл. XVI, *1*.

[53] *Каргер М. К.* Тайник под развалинами Десятинной церкви. — КСИИМК, 1941, вып. 10, с. 75—79, рис. 28.

[54] *Новицька М. О.* Вказ. праця, 1965, 18, с. 31; *Беляшевский Н. Ф.* Два клада Михайловского монастыря. — ОАК за 1903 г., рис. 344; *Спицын А. А.* Набутовский могильник. — Записки русского отделения Императорского археологического общества, т. 2, с. 4, рис. 101 (Оттиск).

[55] *Суброва М. А.* Стоячие воротнички и ожерелки в древнерусской одежде, с. 226—229; *Новицька М. О.* Вказ. праця, с. 24—38.

[56] *Матейко К. І.* Вказ. праця, с. 134.

[57] Прикладом можуть бути уже згадані твори: фрески XII ст. в Нередицькій церкві в Новгороді, мініатюра в «Ізборнику Святослава», ікони із зображенням Бориса і Гліба.

[58] *Арциховський А. В.* Одежда. — В кн.: Очерки русской культуры XIII—XV, с. 285.

[59] *Беляев Д. Ф.* Очерки, материалы и заметки по византийским древностям, кн. 2, с. 295—296, 281—283.

[60] Там же.

[61] *Толочко П. П.* Про належність і функціональне призначення діадем і барм в древній Русі. — Археологія, 1963, 5, с. 150—151.

[62] Там же.

явлені на місці Липицької битви 1216 року[63]. Вважається[64], що він належав князю Ярославу Всеволодовичу. Нижня частина шолома обігнута позолоченою срібною пластиною із зображеннями птахів, грифонів і трав. Зверху знаходилася срібна пластина із зображенням Христа і святих — Василія, Георгія та Федора. Над залізним висрібленим «носом» знаходилася найбільша із пластин із зображенням архангела Михаїла і написом: «Великий архистратиже господень Михаиле, помози рабу своему Федору»[65].

В Іпатіївському літопису згадується шолом князя Ізяслава Мстиславича, на якому «бе же на шеломе над челом мученик Пантелеймон злат»[66].

Отже, ми розглянули зображення одягу на двох фресках Кирилівської церкви. При зіставленні цих зображень з даними писемних джерел і археологічними матеріалами — конкретними знахідками фрагментів давньоруського одягу — простежується подібність не лише в передачі їх загального вигляду, а й окремих деталей. Це дає можливість стверджувати, що твори давньоруського монументального живопису, зокрема розписи давньоруських храмів, можна використати як одне із джерел для вивчення матеріальної культури Давньої Русі. Своєрідною особливістю даного джерела є можливість одержувати інформацію про зовнішній вигляд давньоруського одягу і його конструктивні особливості.

Е. А. БРАЙЧЕВСКАЯ

Фрески Кирилловской церкви XII в. как источник для изучения древнерусской одежды

Резюме

В статье рассматривается вопрос об использовании произведений древнерусской монументальной живописи в качестве источника для изучения древнерусской одежды (на примере росписей Кирилловской церкви XII ст. в Киеве).

При сопоставлении изображений одежды на двух из фресок данного памятника прослеживается сходство в передаче общего вида и отдельных деталей княжеской одежды. При этом изображения одежды на фресках дают наиболее полную информацию о внешнем виде и конструктивных особенностях древнерусского костюма.

Я. В. БАРАН

Житла-майстерні на поселенні Рашків I

У 1970, 1973—1977 рр. поблизу с. Рашків Хотинського району Чернівецької області провадилися розкопки слов'янського поселення Рашків I, що датується другою половиною VII—першою половиною IX ст. н. е. У результаті досліджень було виявлено 80 жител і 111 господарських ям.

Житла — підквадратні або трохи видовжені напівземлянки, орієнтовані кутами, рідше стінками за сторонами світу. Їх площа становить у середньому від 9 до 20 м^2, глибина від 0,5 до 1,2 м від сучасної поверхні. У багатьох житлах виявлено ями від стовпів, розташовані по кутах, а в деяких випадках і посередині стінок. Частина об'єктів не має стовпових ям, що свідчить про їх зрубну конструкцію.

---

[63] *Арциховский А. В.* Оружие. — В кн.: История культуры древней Руси. М.; Л., 1948, т 1, с. 435.

[64] Там же; *Рыбаков Б. А.* Прикладное искусство Владимиро-Суздальской Руси. — В кн.: История русского искусства. М., 1953, т. 1, с. 520.

[65] *Арциховский А. В.* Оружие, с. 435.

[66] ПСРЛ. — М., 1962, т. 2, с. 439.